

handikapp

forskning

Pågått

nummer 4 2004 årg 13

**Det är jag
som måste
ändra mig**

Det är jag som måste ändra mig

Medarbetarna på den dagliga verksamheten Tryckolera är med hela vägen i projektet Mobility and Learning Environments. Visst blir de utforskade men de får själva något rejält tillbaka, betonar forskaren Arne Svensk. Det har varit en svindlande kunskapsresa för alla inblandade. Nu behövs hjälp av andra forskare för att tolka vad som hänt under processen.

Arne Svensk är civilingenjör i elektroteknik. Efter examen började han på Möllevångshemmet i Lund, ett skolinternt förpsykiskt funktionshinder för ungdomar. Han blev kvar inom handikappomsorgen i nära tjugo år.

– Människor med utvecklingsstörning har fått mig att fundera över mig själv och tvingat mig att tänka om på djupet.

Gör tiden gripbar

Den omsorgslag som kom 1986 gjorde det möjligt för många att flytta från gruppboende till egen lägenhet. På gruppboendena hade det alltid funnits någon som kunde klockan. Nu blev klockan ett jätteproblem, eftersom den är obegriplig för många med utvecklingsstörning. Det blev svårt att hantera vardagen.

– Till slut kontaktade jag

fysikern Bodil Jönsson, som förestår Certec. Hjälp oss att konstruera en apparat som mäter tiden i längd, bad jag. Jag hade hört att forntidens egyptier mätte tid så.

Certec (Centrum för rehabiliteringsteknik) hör till institutionen för designvetenskaper, Lunds universitet. Verksamheten finansieras till 70 procent med externa medel och med landstinget Region Skåne som största bidragsgivare. Certec satsar bland annat på forskning om teknologisk assistans och utgår från människors önskningar, drömmar och visioner. Arne Svensk började själv vid Certec så småningom.

Konsten att steka

För en människa med utvecklingsstörning är det viktigt att en företeelse ger upplevelser av Sammanhang, Trygghet, Erfarenhet och Precision (STEP).

STEP-metoden har blivit en grund för olika designprocesser vid Certec. Det handlar till exempel om att designa föremål och miljöer vars "lagrade minnen" kan ge tankestöd vid behov.

– Vi som arbetar med personer med utvecklingsstörning koncentrerar oss ofta på fel saker, säger Arne Svensk. Bland annat har vi för lätt att se människors brister och oförmågor.

– Men ta Henrik Persson vars högsta önskan är att

steka hamburgare. Hur kan vi hjälpa honom att lyckas? Genom att ta fasta på Henriks vilja kan hans omgivning med hjälp av designkriterier utforma något som stärker självkänslan.

Tänkande i samspel

Varje människa ingår i en samlad tankeprocess, tillsammans med andra människor, miljön och tingen. Allt tänkande uppstår i samspel mellan dessa.

Fokuseringen på huvudpersonens behov och önskningar lär designern/personalen att se henne och sig själv som delar i en gemensam helhet. Det intressanta är vad parterna och tingen kan bidra med för att lyckas med att "steka hamburgare".

– Föräldrar, syskon och andra närstående har en avgörande roll i designprocessen, menar Arne Svensk. I nio fall av tio är det föräldrarna som agerar språkrör för att få till stånd praktiska lösningar.

Det är samtidigt problematiskt när ens önskningar formuleras av andra. Anta att en kille vill flytta ihop med sin tjej. Om stödpersonen motsätter sig detta finns uppenbar risk att önskemålet inte når fram.

– Pengar är ett minerat område som får alla att stoppa huvudet i sanden, säger Arne Svensk. I mina kontakter med FUB:s sektion Klip-

Bilderna togs när Stig Nilsson och Tomas Åkesson lämnade bildkorrektur till sin egen redovisning av projektet Mobility and Learning Environments. Foton: Göran Plato

STEP-metoden

Sammanhang handlar om att ge en människa en meningsfull bild av hur olika företeelser hör ihop.

Trygghet kan finnas om man kan förutse vad som ska hända. Kontinuitet och struktur är viktiga faktorer i sammanhanget. Den som inte vågar lita på andra människor eller på en viss teknik blir osäker och låser sig.

Erfarenhet innebär att hitta ledtrådar som knyter an till något välbekant. Det är särskilt viktigt när man har svårt att föreställa sig människor, föremål och företeelser som inte finns här-och-nu.

Precision kräver att en företeelse har distinkta kognitiva konturer. Den som älskar att klippa gräsmattor ska få hjälp med en tydlig definition av vad som krävs för godkänt resultat, det vill säga inga oklippta gräsytor.

Arne Svensks licentiatuppsats *Design av kognitiv assistans belyser hur människor med utvecklingsstörning samspekar med teknologi och människor i vardagliga situationer.*
Foto: Anna Blixt/Certec.

pan har just forskning om pengar och budget haft hög prioritet.

Certec har sedan Isaac-projektets start 1993 samarbetat med dagverksamheten Tryckolera för människor med utvecklingsstörning och stora problem att kommunicera. En av många forskningsuppgifter i projektet handlade om hur en människa som inte förstår sig på telefonnummer ändå ska kunna ringa.

Bildens sprängkraft

Hur få reda på vad en person med svårigheter att tala vill ha eller vill göra? Frågan ledde Arne Svensk in på bilden som inspirationsskälla och kommunikationsmedel.

– Bilder är oerhört effektiva för att styra en människa. Men bilder kan också fungera som bryggor och ge insikt i hur den andre tänker. Därmed flyttas fokus till mig själv. Om jag vill försöka förstå någon som har svårt att kommunicera är det jag som måste ändra mig.

– Bilder är också bra för att komma ihåg. När vi utrustade en man med digitalkamera, valde han att återvända till en institution där han hade bott i trettio år. Resultatet gav oss en rejäl tankeställare. Bilderna kändes annorlunda, så konkreta och dokumenterande.

– De var naturligtvis oer-

hört värdefulla för honom själv. Han fick samla in bilderna och hade full kontroll över resultatet. Några av byggnaderna har sedan dess rivits, vilket dessutom gjort bilderna viktiga som historiska dokument.

Påverka med bilder

Certec deltar i projektet Mobility and Learning Environments för att tillsammans med människorna på Tryckolera skapa ett system som gör att de kan påverka sin livssituation. Att använda bilder i fysisk form hade

redan tidigare visat sig vara en framkomlig väg, men i projektet lärde man sig också att påverka handledare och kamrater med hjälp av virtuella bilder på handdatorer.

– För mig personligen har Mobility-projektet varit en svindlande resa i tre års tid, betonar Arne Svensk. Otroliga saker har hänt nästan varje dag.

– Hur har det påverkat oss? Varför blev det som det blev? Jag är angelägen om att få kontakt med konstvetare, kognitionsforskare, specialpedagoger och andra

intresserade som kan hjälpa oss att tolka processen.

Mobility and Learning Environments, som stöds av forskningsrådet Vinnova, är i sin slutfas. Rapporten *SåJa Färdigt Nuharvigjortdet* är Tryckolera-medarbetarnas egen bildredovisning av projektet. Den kommer som bok men ska också finnas på Certec:s hemsida: <http://www.certec.lth.se> ■

Arne Svensk nås på adressen arne.svensk@certec.lth.se

Om det moraliska handlandets villkor

Ragnar Furenhed ställer angelägna frågor om moral för barn som har en utvecklingsstörning. Hur är deras förmåga till empatisk inlevelse och moralisk utveckling? På vilket sätt kan lärare, föräldrar och andra stärka deras intellektuella förståelse och ge moralisk vägledning?

Elever från särskolan deltar vid en gemensam samling för alla högstadiel elever i skolan. Två ungdomar berättar engagerande om biståndsfrågor i Afrika, bland annat med hjälp av foton.

Dagen efter lämnar en särskoleelev ett kuvert med två femhundraappar och några tjugor till sin lärare. Hon har svagt utvecklad verbal förmåga. Läraren lyckas ta reda på att hon blev så berörd av föreläsningen att hon tagit pengar ur pappas plånbok och nu vill hon skicka dem till de fattiga barnen i Afrika.

Hur tolkar man hennes agerande? Vad är bästa sättet att hantera situationen?

Religionsvetaren Ragnar Furenhed i Linköping forskar om sådant. Han intervjuar lindrigt och måttligt utvecklingsstörda tonåringar samt deras lärare och elevassistenter. Dessutom deltar han som observatör i klassrummen. Projektet startade 2003 och löper över tre år.

Vissa problem med matten

Det är ett ganska obearbetat forskningsfält. Hittills har Ragnar Furenhed intervjuat tio killar och tjejer med hjälp av bilder och berättelser men också med förberedda frågor.

– Jag blev överraskad över att det gick så bra att föra långa samtal. Det var uppenbart att de fann situa-

tionen lustfylld och efter en timme ville de gärna fortsätta. Antagligen underlättade det att jag hade träffat dem tidigare ganska mycket.

Ragnar Furenhed har en egen dotter med Downs syndrom som gått igenom särskolan. Hon brukar för det mesta vara ganska enstavig när han försöker resonera med henne.

Några av ungdomarna är påfallande duktiga. En kille är mycket välinformerad om samhället, politiken och annat, men han kan till exempel inte läsa.

– ”Jag måste vidgå att jag har vissa problem med maten”, tillstod han dessutom. Det illustrerar kanske bara att människor har ojämn begåvningsprofil.

Vilja men inte våga

Ragnar Furenhed vill vara försiktig med att dra slutsatser ur materialet eftersom han har en god bit kvar på sitt projekt.

– Men vissa saker har slagit mig. Ungdomarna visar till exempel god självkänsla. På frågan ”Tycker du att du är lika värdefull som någon annan”, säger nästan alla ja. Med eftertryck.

– Antagligen är självtillit, för oss alla, en viktig grund för att orka bry sig om sina medmänniskor. Jag tror att ungdomarnas självtillit har att göra med att de går i en skola där de vuxna verkligen lyssnar.

Ungdomarna är ganska duktiga på att föra hypotetiska resonemang. Ragnar Furenhed ställde frågan: ”Tänk dig att du kommer gående i skolkorridoren. Plötsligt ser du att några stora pojkar mobbar din klasskompis. Vad gör du då?”

Svaren varierade naturligtvis, men alla ville ta tag i situationen direkt. Utom en flicka som funderade: ”Jag skulle nog rådgöra med en psykolog först.”

– Efteråt sade deras lärare enstämmigt att ingen skulle ha vågat gå till direkt handling i verkligheten. Känslan av underlägsenhet i förhållande till ”normala” ungdomar hade bromsat.

Varning till Ida

Lärare och elevassistenter anser att de utvecklingsstörda har svårt att få vänner. Forskning bekräftar att de har färre vänner än sina jämnåriga

– Men eleverna själva tycker annorlunda. En flicka berättade att Ida var hennes bästa vän. När jag frågade varför de var bästisar, blev svaret att ”hon sitter bredvid mig”. Hon hade även en kompis som heter Linda. Jag ställde samma fråga och fick veta att Linda satt på andra sidan av Ida.

Mycket handlar med andra ord om fysisk närhet. En god vän är någon man gärna sitter med, är en rimlig slutsats. Man kan reflektera kring detta. Vad är det som

säger att våra egna definitioner av vänskap är giltiga för alla andra?

Visst finns förmågan till empati. Samma flicka brukade hjälpa Ida i matsalen och säga åt henne: ”Ta bara lite grönsaker. Annars orkar du inte varmrätten.”

– I särskolan är det mycket tjt om kostcirkeln och att äta grönt, berättar Ragnar Furenhed. Den här tjejen hade ofta ätit sig så mätt på grönsaker att det inte fanns utrymme för varmrätten. Nu ville hon varna Ida för att göra samma misstag.

Mycket fasta övertygelser

Barn i särskolan får hela tiden höra att ”de ska sköta sig”. Lärarna undervisar om vett och etikett, kanske i något slags ambition att barnen inte ska bete sig avvikande.

– Men kanske vill lärarna bara se till att de inte råkar ut för obehag i onödan. Det kan också finnas ett positivt grundvärde. Människor som lärt sig etikettens spelregler har större chans att deras medmänniskor lyssnar och reagerar positivt. En god cirkel kan skapas.

Ungdomarna är mycket principiella, understryker Ragnar Furenhed. De har fasta övertygelser och har inte särskilt lätt att tänka i alternativ. Måhända är det en spegling av den moraliserande undervisningen.

– Samtidigt vill jag un-

Ragnar Furenheds doktorsavhandling från 1997 har titeln En gåtfull verklighet. Att förstå hur gravt utvecklingsstörda upplever sin värld.

derstryka att lärarna är högst medvetna om sin roll som förebilder och det ansvar som detta innebär. Flera lärare anser det viktigt att visa ungdomarna att även vuxna kan göra fel och att man är värd att respekteras, och älskas, i alla fall. Människan är viktigare än etiketten.

Dröm och verklighet

Bristande realism är ett annat påfallande drag hos ungdomarna. En kille vill bli advokat. Andra längtar efter att ta körkort. Att bilda familj och få barn är en stark dröm och många vill ha samma jobb som föräldrarna.

– Där blir det lite hjärtskärande. Vi i omgivningen vet att det nog inte blir så. Det är mycket viktigt att hjälpa dem att transformera om drömmarna. Det är en grannliga uppgift. Vi ska förankra drömmen inom ramen för de begränsningar som utvecklingsstörningen anger.

– Men drömmar och realism kan också samsas. En tjej som funderade över familj och barn levererade en avväpnande fundering: ”Men om inte det går, kan jag bilda familj med Jeanette i stället.”

Kraft att styra

Det engelska ordet *empowerment* betyder i skolsammanhang att läraren ska ge kraft och förutsättningar så att

eleven kan styra sitt eget liv.

– Jag vill berätta om två pojkar på mellanstadiet, säger Ragnar Furenhed. En var duktig på datorer och den andra var inte det. När läraren bad den datorkunnige att hjälpa sin kompis vid datorn, fick han inget svar alls. Killen verkade inte ens ha uppfattat den upprepade frågan. Till slut skrev läraren ner sin fråga på papper. Vips gick killen och hjälpte den andre.

– ”Vad snällt av dig”, tyckte läraren. Än en gång verkade han okontaktbar, så läraren skrev snabbt samma sak på papperslappen. Killen blev påtagligt glad.

– Han förstod helt enkelt inte muntlig kommunikation. Av någon anledning var det för jobbigt, så han stängde av. För den skull var han inte alls okänslig för andras behov. Muntliga budskap låg utanför hans begåvningsprofil, kan man säga.

Duktiga på att lyssna

Utgå från levande exempel! Individualisera utifrån elevens förutsättningar! Det är välbekanta slagord i skolan.

– Min erfarenhet är att i särskolan tillämpar lärarna det som ofta stannar vid retorik i grundskolan i övrigt, betonar Ragnar Furenhed. Dessutom är lärarna duktiga på att lyssna och ge eleverna utrymme för egna funderingar.

– Lärarna är så medvetna

om sin makt att det ibland blir tungt att bära. Gränsen mellan professionellt och privat kan suddas ut. Vi kanske utövar vår makt så starkt att eleverna inte får utrymme att göra egna misstag, är en vanlig fundering.

En mycket stor del av kommunikationen går mellan lärare och elev. Läraren förtydligar när eleven sagt något som de andra inte förstår. Det blir inte särskilt mycket diskussion mellan elev och elev. Utanför särskolan finns för det mesta inte någon förmedlare till hands.

Ordning och reda

Lärarna har färdiga planer för varje dag och vecka i klassrummet. Morgonen startar med att läraren talar om vad man ska göra i dag.

Eleverna trivs med de fasta strukturerna, vilket del-

vis kan bero på att de inte ser så många alternativ. Man kan också fundera på om inte skolan i övrigt skulle må precis lika väl av tydlig struktur. Är det de många sociala störningsmomenten som sätter stopp där?

– En pojke blev oerhört orolig varje gång det skulle bli studiedag. Det måste förberedas i detalj och långt i förväg. Om man skulle gå på kafé, ville han vara säker på att det skulle bli Fanta och kanelbulle. Inget annat.

– Hans kontrollbehov måste respekteras. Samtidigt gäller det att lägga in små överraskningsmoment så att han inte går in i vuxenlivet med extrema krav på struktur. Man kan till exempel träna honom på att det blir Fanta och kanelbulle eller muffins.

Det är slående hur mycket som känns allmänmänskligt

i det som Ragnar Furenhed berättar. Det kanske är självklart men är också en nyttig påminnelse om att vi alla, oavsett begåvningsprofil, bör reflektera över begrepp som människovärde och sociala relationer.

Såpor ger lärdomar

Hur formas värderingar? Narrativa berättelser är ofta ovärderliga för att lyfta fram det moraliska innehållet.

– Det måste vara berättelser som ungdomarna känner igen sig själva i, betonar Ragnar Furenhed. Ungefär samma berättelser som deras jämnåriga normalbegåvade kan möta. Utvecklingsstörda ungdomar ser nämligen sig själva i relation till de normalbegåvade i hög grad.

– Särskoleungdomar ser mycket på teve. Såpor är oerhört populära, med sina arketypiska element: det goda och det onda, rätt och fel. Vi andra må tycka vad vi vill men visst ger såporna lärdo-

mar om mänskliga relationer. De riktigt elaka går det dessutom dåligt för i serierna.

Formas i samspel

Teorierna bakom Ragnar Furenheds forskning är ganska allmänna. Han utgår från ett sociokulturellt perspektiv, enligt vilket varje individ formas i samspel med sin sociala miljö och dess värderingar. Detta integreras med socialpsykologiska, narrativa och kognitiva perspektiv på moralisk vägledning.

Etiska ställningstaganden förutsätter att en människa inhämtar och analyserar relevanta fakta, tolkar vissa grundläggande principer och beräknar tänkbara konsekvenser av olika handlingsalternativ. Att särskolans elever har nedsatt intellektuell förmåga betyder inte att de saknar möjligheter att analysera och tänka logiskt. Svag verbalitet är inte alltid liktydigt med en lika svag intellektuell förmåga.

Delat moraliskt ansvar

Hur är det med barn och ungdomar som är mer utvecklingsstörda än dem som Ragnar Furenhed intervjuat? Kan de utföra moraliskt rätta handlingar och ta ansvar för dem? Här rör vi oss längs en glidande skala och visst finns människor med så kraftiga störningar att de inte förmår ta ansvar.

– Men min erfarenhet är att även multihandikappade människor kan göra elementära val. Därmed är de i någon mån ansvariga för sina handlingar. Samtidigt ser jag det som ett delat åtagande. Vi får inbegripa oss själva och tillsammans med dem ta ansvaret.

Ragnar Furenhed är religionsvetare och universitetslärare. Hans projekt bedrivs i ett nätverk av forskare som är knutna till Centrum för tillämpad etik vid Linköpings universitet och i samarbete med Svenska institu-

tet för handikappvetenskap.

Vad bör då sägas om tjejen som tog pappas pengar för att ge till barn i Afrika? Flickan visar empatisk förmåga och vilja att hjälpa dem som har det svårt. Hon kan säkert inte motivera sitt handlande med hjälp av etiska begrepp men hon har inspirerats av en berättelse.

Så är det väl också för oss andra. Även om vi kan analysera etiska dilemman, är det främst verkliga eller fiktiva exempel som ger inspiration.

Flickan behöver lärarens och pappans bistånd med att förverkliga sin moraliska vision. Läraren har den dubbla skyldigheten att ge flickan stöd i hennes moraliska engagemang och att lära henne något om det komplicerade i att handla rätt – att hantera konflikten mellan att hjälpa och att inte stjåla. ■

Ragnar Furenhed nås per e-post ragnar.furenhed@spray.se

Bättre vård för ryggmärgsskadade

Att drabbas av ryggmärgsskada är minst sagt omskakande för kropp och själ. En fullvärdig vård och rehabilitering kräver ett mänskligt helhetsgrepp. Margareta Kreuter forskar om ryggmärgsskadade människor: dels om vården, dels om människors livssituation i stort.

Varje år drabbas cirka 120 personer av ryggmärgsskada och vårdas på drygt 35 olika platser i Sverige. Vården är alltså uppsplittrad på många vårdenheter.

– Tyvärr blir sjukvårdens kompetens, och därmed de ryggmärgsskadade, lidande, menar Margareta Kreuter.

Egentligen finns utrymme för endast två enheter i hela Sverige, men det tycks vara vårdpolitiskt omöjligt i dag.

Medianåldern hos kvinnor som drabbas är 38 år. Hos män är den 33 år. Cirka 75 procent av skadorna orsakas av trafikolyckor, fall i trappor eller från stegar. An-

dra skadar sig under idrottande eller vid dykning.

För en människa med paraplegi (förlamning i benen därför att brottet skett nedanför nackkotorna) handlar det om 3–6 månaders rehabilitering. Tetraplegi (förlamning i både armar och ben på grund av skada i

nacken) kräver upp till ett års rehabilitering. Uppföljning och efterbehandling fortsätter sedan livet ut.

Hur klara det nya livet?

Margareta Kreuter är både sjukgymnast och forskare. Just nu forskar hon om män-

niskors strategier för att bemästra livet efter skadan. Hur gör de för att må bra? Hur upplever de sin livskvalitet? Det är några viktiga frågor.

Patienterna i studien fångas upp innan de skrivs ut från sjukhuset. Sedan får de, och deras anhöriga, besvara enkäter en gång per år i fem års tid. Patienterna har vårdats på Sahlgrenska sjukhuset i Göteborg.

Livet välts på ända för den ryggmärgsskadade, och en viktig uppgift för vård och rehabilitering är att stötta människor i kampen att få tillbaka självförtroendet.

– Alla tappar naturligtvis inte självförtroendet, påpekar Margareta Kreuter. Vissa människor har en stark grundläggande tillit till sig själva. Andra är mer benägna att tro på ödet, att överlämna sig i andras händer.

Bland de sistnämnda finns som regel de som mår psykiskt dåligt, som bär på depressioner och känslor av hopplöshet. Ungefär 25 procent av patienterna behöver särskilt stöd av den anledningen.

Wilken typ av psykosociala interventioner behövs? Hur ta vara på anhörigas erfarenheter? Poängen med Margareta Kreuters forskning är just att vården ska bli bättre på att stödja människors anpassning och hälso-relaterade livskvalitet.

Självkänsla och sexuell lust

Den genomsnittliga ryggmärgsskadade människan är alltså i barnafödande ålder. Kvinnors sexualitet står i centrum för en annan studie som Margareta Kreuter och Agneta Siösteen gör.

Syftet är att undersöka hur ryggmärgsskadade kvinnor kan stärka sin sexualitet. Projektet initierades av organisationen *Kvinnor i nordiska RMS-rådet*.

Tidigare undersökningar har mest handlat om män. Den nya studien omfattar drygt ett tusen kvinnor i åldrarna 20–70 år i Norden, varav 400 från Sverige. De matchas mot en kontrollgrupp på drygt 500 friska svenska kvinnor.

Undersökningen kretsar dels kring de fysiska aspekterna av sexualiteten, dels de känslomässiga och psykologiska. Hur gör man rent praktiskt för att älska? Hur påverkas lusten? Vad händer med självkänslan och upplevelsen av den egna kvinnligheten efter skadan? Går det bra att prata om sex med sin partner?

Studien beräknas vara färdig i maj–juni 2005, men forskarna har redan gjort en del preliminära iakttagelser.

– Vi är mycket glada över att så många är så öppenhjärtiga om sitt sexliv. Påfallande många väljer att ge långa, eller mycket långa, svar på öppna frågor i formuläret.

– Det känns som en rikedom och ett stort ansvar för oss att förvalta, säger Margareta Kreuter.

Nya projekt

För framtiden finns flera angelägna projekt att ta itu med.

– Jag skulle vilja djupintervjuva ett urval ryggmärgsskadade personer för att fördjupa bilden av människors skada, sociala liv och existentiella funderingar.

En annan punkt på Margareta Kreuters önskelista är att studera ryggmärgsskadade kvinnor som har fått barn. En tredje intressant studie vore att rikta uppmärksamheten på deras friska manliga partner. Hur upplever de alla omskakande förändringar som skadan orsakat?

Möte med hela människan

En ryggmärgsskada kräver alla resurser som ett stor-

sjukhus har. Vården och rehabiliteringen bör skraddarsys för varje individ, med planerade kontroller minst vartannat år livet ut för patienterna.

Slutligen behövs en väl utbyggd mottagningsverksamhet, bemannad av samma personal som under människors akuta sjukdomsfas och rehabiliteringsfas. Problem dyker nämligen ofta upp för människor med ryggmärgsskador.

Personalen måste med andra ord ha specialistkunskande på ett område som dels är tvärvetenskapligt, dels kräver stor social och emotionell kompetens. En låg personalomsättning vore guld värt, men verkligheten är oftast annorlunda.

Margareta Kreuter har länge arbetat på en specialenhet vid Sahlgrenska sjukhuset i Göteborg. Enheten har fjorton bäddar och där finns ett team som arbetar med människor från olycksplatsen och hela vägen tillbaka till eget boende, arbete och studier.

Vården och rehabiliteringen ska formas tillsammans med patienten. Han eller hon ska vara med och formulera målen. Principen är att ta vara på patientens förmåga att göra egna självständiga val. Personalen ska mer fungera som lärare och guider.

Ryggmärgsskadade behöver dessutom medicinsk och annan uppföljning (som sjukgymnastik och anpassade hjälpmedel) en gång per år livet ut.

Margareta Kreuters forskning står i ständig förbindelse med vårdens och rehabiliteringens vardag. Foto: Tobias Kreuter.

Underlättar vardagen

I februari 1996 tog Margareta Kreuter initiativet till Spinalhälsan, en drop-in-verksamhet två kvällar i veckan. Där kan ryggmärgsskadade människor få träffa gymnast, arbetsterapeut, undersköterska, kurator, hjälpmedelstekniker.

– För mig var Spinalhälsan den saknade pusselbiten som behövdes för att kunna underlätta vardagen för ryggmärgsskadade. Dessutom fyller Spinalhälsan en mycket viktig social funktion.

Tyvärr har Spinalhälsan fått känna på personalindragningar och verksamhetens framtid är just nu oviss.

Margareta Kreuter finns dels vid Sahlgrenska akademien, Göteborgs universitet, dels vid Vårdalsinstitutets forskarskola, Lunds universitet. ■

Margareta Kreuter kan nås per e-post margareta.kreuter@fhs.gu.se

Vem försäkrar mitt barn?

Försäkringar för människor med medfödda handikapp är ett komplicerat område. Ska samhället åta sig ett totalansvar? Är en kombination mellan privata och offentliga försäkringslösningar allra bäst?

Klas Rikner.

Nationalekonomen Klas Rikner konstruerar teoretiska modeller för försäkringar. Han sitter alltså inte inne med de exakta svaren på frågan hur en försäkring bör vara praktiskt konstruerad med avseende på karensdagar och annat. Men de teoretiska modellerna kan tydliggöra vissa grundläggande principer för olika försäkringslösningar och leda till mer tillämpade studier om, till exempel, hur socialförsäkringarna bör utformas.

Det handlar om våra privata försäkringar avseende olycksfall, pensioner, arbetslöshet, och annat. Men försäkringar rör också vårt sociala skyddsnät – arbetslöshetsersättning, sjukpenning, förtidspension och så vidare.

Mer genomtänkta principer

Klas Rikners intresse för försäkringar för funktionshindrade väcktes när han för länge sedan arbetade med psykiskt funktionshindrade.

– Jag minns hur frustre-

rande det var att ersättningsregler och annat plötsligt kunde ändras utan förvarning. Vi kände oss så i händerna på makthavarna. Ett år kunde det finnas utrymme för sex veckors rekreationsresor för de funktionshindrade. Några år senare blev det bara två veckor.

– Var det bara kommunens budgetprioriteringar som skulle styra vår verksamhet och de funktionshindrades situation, tänkte jag. Det måste finnas mer genomtänkta principer. Så småningom, och på livets sedvanliga krokvägar, ledde det fram till att jag i dag är nationalekonom och forskar om försäkringsidéer, berättar Klas Rikner.

Svåra bedömningar

För något år sedan granskade Konsumenternas Försäkringsbyrå tillsammans med handikapprörelsen svårigheterna att köpa privata personförsäkringar. Den visade att 20 procent av kunderna får helt avslag, förhöjd premie eller begränsningar i försäkringsskyddet när de vill teckna en privat sjuk- och olycksfallsförsäkring.

Försäkringar är inte något lätt område. Anta att föräldrar vill försäkra sitt barn för risken att bli funktionshindrad någon gång. Försäkringsbolaget måste bedöma denna risk. En viss sannolikhet talar för att pojken eller flickan kommer att kunna arbeta. En annan sannolikhet säger att han eller hon inte kan det. Vidare kan funk-

tionshindret bli verklighet redan första dagen i en människas arbetsliv – eller sista dagen.

Bolagen bedömer familjens hälsohistoria. Finns det sjukdomsanlag i släkten? Om privatförsäkringen gäller mitt ofödda barn blir riskbedömningen svår. Om det gäller en tioåring blir det lite lättare. Så kan man resonera fram och tillbaka.

Teorin underlättar

Klas Rikner gör just nu en teoretisk studie om ohälsöförsäkring för människor som redan före födseln eller i sin ungdom drabbats av ohälsa. Ordet ”teoretisk” signalerar att han bygger upp matematiska modeller.

– Jag försöker visa på skillnader mellan exempelvis olika offentliga och privata försäkringar. På så sätt underlättar min forskning förhoppningsvis för forskare, politiker, försäkringsbolag och andra praktiker.

Klas Rikners projekt innehåller 3 steg. En, ännu ogjord, del i steg 1 handlar om att kartlägga försäkringssituationen för ett antal grupper funktionshindrade och kroniskt sjuka. Den andra delen är den teoretiska studien av inkomstförsäkring för personer med medfödda funktionshinder eller som drabbats av funktionshinder i unga år.

Vanlig sjukförsäkring och förtidspension bygger på inkomstbortfallsprincipen. En människa som fått nedsatt arbetsförmåga får ersättning

i relation till hur mycket lön han eller hon går miste om. En poäng är att systemet skapar incitament att arbeta även om inkomstskatten är relativt hög.

Men vilken princip ska gälla för en försäkring för unga med funktionshinder? Här finns ju ingen förlorad inkomst att relatera till. Hur ska bortfallet beräknas?

Vem betalar premien? En variant är att varje individ betalar sin egen försäkring genom framtida arbetsinkomster. En annan är att individernas familjer ansvarar för försäkringen.

Vem bär ansvaret?

En vuxen som inte är nöjd med sitt grundskydd kan i de flesta fall komplettera med privata försäkringar. Men hur är det med ungdomar? För de skylla sig själva om deras föräldrar inte försäkrat dem ordentligt? Standardregeln är att staten (eller kommunen) garanterar ett grundläggande socialt skydd – och att detta finansieras av samtliga skattebetalare.

– Något slags socialförsäkringssystem bör finnas. Det är dessutom viktigt att systemet känns så tydligt att människor förmår fundera vidare på kompletterande privata försäkringar, vilket i sin tur underlättar för försäkringsbolagen att utforma sådana försäkringar.

– Om man väljer privata försäkringslösningar får man acceptera att de ger olika utfall för olika individer. Vi godtar till exempel att hög-

HALLÅ DÄR!

inkomsttagare får högre sjukpenning än andra. Försäkringsbolagen konkurrerar med varandra och måste därför erbjuda olika försäkringar för olika riskgrupper.

Hur gynnas rehabilitering?

Resonemanget hittills bygger på att en människas funktionshinder är konstant genom livet. Verkligheten är som vanligt mer komplicerad. Steg 2 i Klas Rikners projekt utgår från att många funktionshinder kan påverkas till det bättre – genom habilitering, rehabilitering och genom att arbetsplatser anpassas.

– För mig som teoretiker öppnas intressanta frågor. Hur ska försäkringssystemet se ut för att gynna rehabilitering? Hur skapa bra försäkringsskydd för dem som inte kan arbeta samtidigt som systemet inte attraherar personer som söker förtidspension som komplement till arbetsinkomst?

Forskningsprojektet innehåller också ett tredje steg som handlar om försäkringsskyddet för vård, läkemedel och hjälpmedel och andra kostnader i samband med ohälsa.

Klas Rikner är forskare vid Vårdalinstitutet och Centrum för forskning om offentlig sektor samt hälsoekonom vid läkemedelsföretaget GlaxoSmithKline. ■

*Klas Rikner kan nås per e-post
klas.rikner@cefos.gu.se*

Hallå där Claes Hultling som är läkare och eldsjäl i Spinalis sedan starten 1984.

Vad är Spinalis?

– Vi är inriktade på människor med ryggmärgsskador och verksamheten består av tre sammanlänkade verksamheter: kliniken, forskningen och stiftelsen.

– Spinalis är latin och betyder rygg. Vi finns i Frösundavik, Stockholm, och har just nu en god bit över tusen patienter. Forskningen har hittills genererat tio böcker och drygt hundra artiklar i olika ämnen.

– Vi vill försöka se spelet mellan kropp och själ för att bättre förstå människan som helhet. En solid vetenskaplig kärna med ett "mjukt" mänskligt skal, är vår grundfilosofi.

Berätta lite om forskningen

– Fokus ligger på fem områden: smärta, inkontinens, infertilitet, sexologi och spasticitet. Vi lägger stora örat mot marken och frågar vad de ryggmärgsskadade själva tycker är viktigt. Vår forskning ska hela tiden kunna återföras till patientgruppen.

– Man kan nog säga att vi bedriver "osexig" forskning, att vi sysslar med sådant som vetenskapen annars inte brukar prioritera särskilt högt. Ett exempel är urinvägsinfektioner, som är ett stort problem för de ryggmärgsskadade. De flesta urologer är inte så intresserade av sådant.

– Bajsning, eller defekation, är ett annat viktigt område. Ryggmärgsskadade tillbringar mycket tid på toaletten med att försöka sköta sin avföring. Forskning som kan hjälpa dem med detta har stor praktisk betydelse.

Några nya satsningar på gång?

– Våren 2005 startar vi ett jättestor projekt om arbetsåtergång. Människor behöver komma tillbaka i arbete i mycket högre utsträckning än som sker i dag.

– Här gäller det att hitta oortodoxa lösningar, att komma förbi den stelbenthet som dagens regelverk så lätt ledertill och där arbetsgivare, försäkringskassor och andra myndigheter ofta låser varandra. Det är Arbetsmarknadsstyrelsen som är våra finansärer. ■

*Claes Hultling nås per e-post
claes.hultling@spinalis.se*

Faktaruta

Spinalis hemsida berättar mer om verksamheten:
www.spinalis.se.

AVHANDLINGAR

Svårt att lära eller svårt att samspela?

Skolbarns "problem" har diagnostiserats ganska olika genom åren. Vad innebär detta för undervisningen? Vad betyder det för hur man ser på hälsa och ohälsa i skolan? Christina Hellblom-Thibblin vid pedagogiska institutionen, Uppsala universitet, har i sin avhandling analyserat skolhälsovårdsrapporter från 1944/1945 till 1988/1989.

Innehållet i läroplaner, rutiner för dokumentation, experter och aktuella pedagogiska stödåtgärder – samtliga påverkar hur problem definieras i skolan. Man kan tala om en form av språklig styrning under skilda tider.

I äldre dokument beskrivs elevers problem i termer av svårigheter med inläring, medan man i nyare tid koncentrerar sig mer på emotionella störningar och samspejlsvarigheter. En viktig uppgift är att dels bejaka elevers olikheter, dels hjälpa dem att övervinna problem.

Begreppsbildning och tänkande kring hälsa och ohälsa avspeglar hälsoläget i stort, men påverkar samtidigt människors uppfattning om vad hälsa och ohälsa är.

Har 45 års diagnostisk utveckling lett till en snävare uppfattning om vad som är " normalt " – och därmed till utanförskap för allt fler och ökad ohälsa i samhället? Blir konsekvensen att fler riskgrupper skapas? Att kritiskt betrakta de kategoriseringar

som används i skolan, kan stimulera till nytänkande kring barns olikheter och svårigheter. ■

Avhandlingen Kategorisering av barns "problem" i skolans värld av Christina Hellblom-Thibblin kan beställas från Acta Universitatis Upsaliensis: <http://publications.uu.se/theses>. Författaren nås via e-post tina.h.thibblin@privat.utfors.se

Primärvården och de allvarligt psykiskt sjuka

Tidig upptäckt och tidig behandling kan göra att psykiska sjukdomar bryter ut senare och att sjukdomsförloppet mildras, visar internationell forskning.

Gunvor Strömberg vid institutionen för klinisk vetenskap, psykiatri, samt institutionen för folkhälsa och klinisk medicin, allmänmedicin, Umeå universitet, har studerat två distinkta teman i sin avhandling. Det ena är hälsa och livskvalitet hos personer med allvarliga funktionshinder. Det andra rör patienter med risk att utveckla psykos, samt primärvårdens och den psykiatriska vårdens förmåga att upptäcka denna risk.

Avhandlingen omfattar även två studier där journaler från primärvården studerades i två år respektive sex månader innan patienten fick diagnosen psykos av den allmänna psykiatrin.

Personalens förmåga att upptäcka tidiga tecken på psykos visade sig sammanhänga mer med intresse än med utbildning och bakgrund. Det fanns inte några skillnader mellan yrkesgrupperna. Här behövs utbildningsinsatser inom primärvården och psykiatrin.

Patienterna sökte primärvården i ett tidigt skede av psykos, visar Gunvor Strömberg. Ofta sökte de för diffusa symtom och kontaktade många läkare.

Symtomen var av naturliga skäl mer uttalade och allvarliga när man närmade sig diagnostillfället, samt hos människor på väg att snart insjukna i schizofreni/schizoaftektivt syndrom. De senare sökte upp primärvården oftare än andra studerade grupper med psykos. Många gick inte till sin egen vårdcentral eller distriktsläkare utan till andra vårdcentraler och distriktsläkare. Det kan ses som tidiga varningstecknen på förestående psykos.

Psykiatrin ska vara lyhörd för distriktsläkarnas signaler just för att kunna sätta in snabba åtgärder. Primärvårdens och psykiatrins samarbete måste fördjupas och resultatet av åtgärder/remisser ska klargöras för båda parter. Om personal i primärvården fortbildas och om möjligheterna att konsultera psykiater förbättras kan fler psykos upptäckas på ett tidigt stadium, konstaterar Gunvor Strömberg.

Människor med främst långvariga psykiska funktionshinder visar sig också ha stora, inte tillgodosedda, behov när det gäller vård, arbete och ekonomi samt dagliga aktiviteter och livskvalitet.

Primärvården i speciellt glesbygd har ansvaret att upptäcka angelägna behov hos människor med svåra funktionshinder och att skapa tätare nätverk kring dem. Patienterna bör ha regelbunden kontakt med en distriktsläkare, som tidigt kan upptäcka vårdbehov och sociala behov samt agera som deras ombud, menar Gunvor Strömberg. ■

Gunvor Strömbergs avhandling har titeln Serious mental

illness. Early detection and intervention by the primary health service. Den kan laddas hem som pdf-dokument: <http://publications.uu.se/umul/theses/>. Gunvor Strömberg nås via e-post gunvor.stromberg@swipnet.se

Omgivningens stora betydelse för personer med funktionshinder

Den sociala miljön är det allra viktigaste för personer med funktionshinder och deras möjligheter i vardagen. Miljön handlar bland annat om människors attityder, lagar, riktlinjer, tillgång till hjälpinsatser och hur de ges. Stödet från andra när det gäller personlig omvårdnad, hushållsgöromål och fritidsintressen är mer betydelsefullt för en människas känsla av delaktighet än personliga faktorer och sådant som har med själva sjukdomen eller skadan att göra.

Därför är det viktigt att uppmärksamma samspelet mellan personen med funktionshinder och människor i närheten, och i miljön i stort. Detta konstaterar Maria Larsson Lund vid institutionen för samhällsmedicin och rehabilitering, Umeå universitet.

Den individuella planeringen av rehabiliteringsinsatser på sjukhus är inte anpassad till patienternas önskemål, visar det sig. Att kunna engagera sig i något man önskar, när man vill och på det sätt som man själv tycker om, har stor betydelse för hur en människa upplever sitt eget funktionshinder.

Personer som behövde hjälp av andra och fick det i tillräcklig omfattning upplevde sig som oberoende och självständiga, visar avhandlingen. Några personer upplevde inte hemmet som sin egen personliga sfär längre,

beroende på att bostaden var utrustad med diverse hjälpmedel och att personal fanns där regelbundet. ■

Maria Larsson Lunds avhandling har titeln Living with physical disability – experiences of the rehabilitation process, occupations and participation in everyday life. Hon nås via e-post maria.larsson-lund@ltu.se

Föräldrar till barn med intellektuella funktionshinder

Hur ter sig livssituationen för föräldrar vars barn har ett intellektuellt funktionshinder? Vad underlättar livet och vilka är de största svårigheterna? Varför bemästrar vissa situationen väl medan andra har det svårare? Dessa frågor söker Malin Olsson vid psykologiska institutionen, Göteborgs universitet, besvara i sin avhandling.

Avhandlingens resultat bygger på ett frågeformulär som besvarats av 226 familjer med barn med utvecklingsstörning samt 234 familjer vars barn inte hade funktionshinder. Barnen var 0–16 år och bodde i sydvästra Sverige. Vissa hade ett intellektuellt funktionshinder orsakat av Downs syndrom (51 barn). I andra fall berodde det på autism (68 barn), och för en stor grupp fanns andra orsaker (107 barn). Många barn i den senare gruppen hade även fysiska funktionshinder.

Mammor till barn med intellektuella funktionshinder löper markant större risk att drabbas av depression än både deras män och andra föräldrar vars barn inte har funktionshinder, visar resultaten. De största svårigheterna för de förstnämnda föräldrarna är bristen på tid och deras begränsade sociala

liv. Men de beskrev samtidigt att de fått en ny syn på vad som var viktigt i livet. Några hade kommit varandra närmare i familjen.

Föräldrarna upplevde att det var svårt att orientera sig i det offentliga hjälpsystemet. Många gånger kändes systemet också orättvist. Föräldrar vars barn hade autism eller ett intellektuellt funktionshinder med annan orsak än Downs syndrom fann livet mer besvärligt än vad föräldrar till barn med Downs syndrom gjorde.

Men det fanns även betydelsefulla skyddande faktorer: bemästringsstrategier (*coping*), diverse personlighetsegenskaper, samt socialt stöd från närstående och från det offentliga hjälpsystemet. ■

Avhandlingen har titeln Parents of children with intellectual disabilities. Den är skriven av Malin Olsson som nås via e-post malin.olsson@psy.gu.se

NOTISER

Stiftelsen Solstickan utlyser stipendier

Stiftelsen Solstickan utlyser tio stipendier för registrerade forskarstuderande vid samhällsvetenskapliga och medicinska institutioner vid universitet och högskolor.

Forskningen ska syfta till att öka kunskaperna om de fysiska, psykiska och sociala förhållanden hos friska eller funktionshindrade barn – eller belysa olika aspekter på fysiska och psykiska föränd-

ringar som är en följd av normalt eller för tidigt åldrande.

Senast den 31/12 2004 ska ansökan vara inne. Upplysningar lämnas av Stiftelsen Solstickan, tel. 08-22 06 20, eller via e-post maria.karlsson@swedishmatch.com ■

Norrbacka-Eugenia-stiftelsen. Bidrag till forskning om handikapp 2004

Norrbacka-Eugeniastiftelsen har beslutat om bidrag på totalt 2 618 000 kr till forskningsprojekt rörande barn och ungdomar med rörelsehinder. Bidragen går bland annat till följande:

Professor **Jane Brodin**, Lärarhögskolan, Stockholm. Informations- och kommunikationsteknik (IKT) som en integrerande länk för barn med rörelsehinder.

Medicine doktor **Eva Brogren Carlberg**, Handikapp o Habilitering, Stockholm. Funktionell träning av barn med cerebral pares utifrån ett ekologiskt synsätt.

Arbetsterapeut **Ann-Christin Eliasson**, Astrid Lindgrens barnsjukhus, i Stockholm. Effekt av träning och Botulinum toxin typ A för förbättrad handfunktion hos barn med CP-hemiplegi.

Sjukgymnast **Åsa Hedberg**, Astrid Lindgrens barnsjukhus, Stockholm. Viljemässig kontroll av fotleden och automatisk kontroll av balansen i stående hos barn med cerebral pares. Finns det samband?

Medicine doktor **Helena Hemmingsson**, Karolinska Institutet, Stockholm. Delaktighet i skolan för elever med omfattande funktionshinder – rehabiliteringsinsatser ur ett delaktighetsperspektiv.

Kurator **Margareta Hägerström**, Karolinska universitetssjukhuset, Solna Psykosocial problematik och sjukdomsupplevelse hos människor som nyligen insjuknat i kronisk reumatoid artrit.

Sjukgymnast **Lena Jemtå**, Akademiska sjukhuset, Uppsala. Coping strategies hos barn och ungdomar med rörelsehinder.

Sjukgymnast **Marie Johansson**, Handikapp o Rehabilitering, Nacka. Validitets- och reliabilitetsprövning av ett smärtbedömningschema för barn och ungdomar med flerfunktionshinder.

Specialpedagog **Lena Lang**, Söderportgymnasiet, Kristianstad. När blir den ljusnande framtid vår? Några eftergymnasiala karriärvägar för unga studerande med rörelsehinder.

Sjukgymnast **Carola Nielsen**, Karolinska universitetssjukhuset, Huddinge. Belastning i sittande och sittbalans hos barn med neuromuskulär skolios.

Sjukgymnast **Birgit Rösblad**, Umeå universitet, Umeå. Klassifikation av handfunktion hos barn med cerebral pares.

Sjukgymnast **Eva Sandstedt**, Drottning Silvias barn- och ungdomssjukhus, Göteborg. Effekter av fysisk träning hos barn och ungdomar med juvenil idiopatisk artrit (JIA).

Docent **Agneta Siösteen**, Sahlgrenska akademien, Göteborg. Sexualitet och sexualliv hos kvinnor med ryggmärgsskada. ■

Nästa ansökningstid för forskningsbidrag går ut den 30 april 2005. Frågor besvaras via e-post info@norrbacka-eugenia.com eller per telefon 08-751 18 29.

BEGRÄNSAD EFTERSÄNDNINGVid definitiv eftersändning återsänds försändelsen med
nya adressen på baksidan (ej adressidan)**LÄSVÄRT****Elever mitt emellan**

Vissa elever anses inte förmögna att klara sin obligatoriska skolgång i en vanlig grundskoleklass. Vissa placeras i en så kallad samundervisningsgrupp efter att först ha utsatts för granskning eller prövning. Här undervisas de tillsammans: utanför skolans ordinarie verksamhet, integrerade i samma klass, åtskilda i varsin skolform.

Anna Blom vid Stockholms stads FoU-enhet har kartlagt hur många samundervisningsgrupper som fanns i Stockholms stads skolor läsåret 2002–2003. Hon har även studerat skolorganisationens mål med grupperna – samt rutiner när sådana placeringar blir aktuella.

Denna rapport innehåller uppgifter om på vilka sätt elever placeras i dessa undervisningsgrupper, vilka eleverna är och vilka mål som deras lärare formulerar. Slutligen diskuteras konsekvenserna av särlösningar på skolområdet.

Rapporten heter Elever mitt emellan – om samundervisningsgrupper, dess elever och organisation (FoU-rapport 2004:7). Författare är Anna Blom. Den kan beställas genom FoU-enheten, Socialtjänstförvaltningen, Stockholms stad, 106 64 Stockholm. Anna Blom nås via e-post anna.blom@sof.stockholm.se

Nästa nummer av
Handikappforskning
Pågår
kommer i v. 8.
Manusstopp 11/2!

KALENDERN**2005****februari**

7–8 februari i Göteborg
Samverkan, samhörighet, särskil(j)d – med fokus på hur barn och unga med utvecklingsstörning blir delaktiga och får inflytande i skola och samhälle

Information: www.ped.gu.se/konferenser/sss

23–26 februari i Östersund
International developments in rehabilitation to work

Information: www.mh.se/MHTTemplates/MHPage_9759.aspx

april

14–16 april i Oslo, Norge
8th Nordic Network on Disability Research Conference

Information: sell.hil.no/ndr2005/

maj

9–12 maj i New York, USA
26th Annual International Conference on Mental Retardation and Developmental/Learning Disabilities

Information: National Institute for People with Disabilities, conference director Ben Nivin (bnivin@yai.org) eller senior manager of professional information Tina Sobel (Tina.Sobel@yai.org)

augusti

24–28 augusti i La Laguna, Teneriffa, Spanien
XII European Conference on Developmental Psychology

Information: www.magna-congresos.com/xiiecon

september

22–23 september i Västerås
Nationell vuxenhabiliteringskonferens på temat Ung med funktionshinder
Information: monica.h.eriksson@ltvastmanland.se

Handikappforskning pågår är utgiven av Centrum för handikappforskning, Uppsala universitet

Adress: Institutionen för folkhälso- och vårdvetenskap/socialmedicin, Uppsala Science Park, 751 85 Uppsala

Ansvarig utgivare: Denise Malmberg, tel. 018-471 22 78, denise.malmberg@genus.uu.se

Redaktion: Vikarierande redaktör Leif Åberg, 0294-311 25, 070-222 45 54 leif@leifaberg.com

Karin Sonnander, tel 031-773 15 75, karin.sonnander@socwork.gu.se

Tidningsärenden: Kajsa Adolfsson, tel 018 - 611 35 77, kajsa.adolfsson@pubcare.uu.se

Grafisk produktion: Ord&Form AB

Omslagsfoto: Predrag Dubravcic, Nonstock/Pressens bild

Tryck: Edita Västra Aros

Tidningen ges ut fyra gånger om året.

Centrum för handikappforsknings hemsida: www.chr.uu.se

ISSN 1103-1956